

**Міністерство освіти і науки України
Запорізький державний університет**

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
З ЛЕКСИКОЛОГІЇ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ
МОВИ**

**ГРУПИ СЛІВ ЗА ХАРАКТЕРОМ
ВІДНОШЕНЬ МІЖ НИМИ**

Запоріжжя 2002

УДК: 808.3 – 3 (075.8). К 65

Конспект лекцій з лексикології сучасної української літературної мови. Групи слів за характером відношень між ними / Укл. Н.О.Зубець. – Запоріжжя: ЗДУ, 2002. - 29 с., тираж 100 прим.

Посібник містить систематизований виклад найважливіших відомостей про конкретні групи української лексики з точки зору їх значення з урахуванням сучасних наукових даних.

Для студентів філологічного факультету заочної форми навчання.

Рекомендовано до друку вченою радою Запорізького державного університету від 1 жовтня 2002 року (протокол № 2).

Рецензент *Липкевич І.Г.*, кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального і слов'янського мовознавства

Відповідальний за випуск *Білоусенко П.І.*, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови

Коректор *Стовбур Л.М.*

Усі слова у мові незалежно від виконуваних функцій мають певні значення. Різноманітні відношення між словами вибудовуються на основі їх лексичних значень, які можуть бути близькими, тотожними, цілком відмінними, протилежними тощо. У зв'язку з цим у мові виокремлюються лексико-семантичні категорії синонімії, антонімії, омонімії, паронімії. Групи слів, що представляють ці явища, розглянемо за таким планом:

1. Поняття про лексико-семантичні категорії слів, що складаються на основі відношень між ними.
2. Групування омонімів, паронімів, синонімів, антонімів.
3. Джерела виникнення указаних груп лексики української мови.
4. Стилістична роль.
5. Кодифікація омонімів, паронімів, синонімів, антонімів.

Лексика сучасної української мови становить собою досить розгалужену, складну систему. Її системність виявляється у різнопланових зв'язках і відношеннях між словами чи групами слів, що об'єднуються в окремі підсистеми на основі різних ознак. Оскільки найважливішою ознакою слова є наявність значення, важливо вивчати усе значеннєве наповнення цієї мовної одиниці на фоні близькозвучних груп, синонімічних рядів. У слові взаємодіють, діалектично поєднуються багатогранні семантичні реальності. В українській лінгвістиці вивченням семантичної структури слова займаються Л.А.Лисиченко, М.П.Коломієць, Н.Д.Бабич, О.А.Сербенська, Є.Д.Чак, О.Д.Пономарів, О.О.Тараненко, Л.М.Полюга, Н.М.Бобух, Л.М.Демська та ін.

Омоніми в українській мові

Явище омонімії досить широке і властиве усім рівням мовної структури, одиниці яких є двосторонніми, тобто складаються із звучання і значення: морфеми, слова, словосполучення (вільні та фразеологічні), синтаксичні конструкції. **Омонімія** (від гр. *homos* – однаковий, *опута* – ім'я) – це звуковий збіг двох і більше різних мовних одиниць.

Здавна помічено, що найбільш виразно це явище виявляє себе у лексикології. У сучасній науковій літературі чітко

розмежуюються лексичні омоніми (омонімія слів) та інші суміжні явища – омоніми морфологічні, словотворчі, синтаксичні.

Пор.:	<i>сонце</i>	<i>сон це</i>
	<i>потри</i>	<i>по три</i>
	<i>коник</i> (комаха)	
	<i>коник</i> (зменшена назва від <i>кінь</i>)	
	<i>дій</i> (наказова форма від <i>діяти</i>)	
	<i>дій</i> (Родовий відмінок від <i>дій</i>).	

Лексичні **омоніми** – це два, три і більше слова, однакові за звуковим складом, але різні за лексичним значенням і не пов'язані асоціативно, наприклад:

<i>коса</i> – 1	зачіска	<i>штучний</i> – 1	несправжній
<i>коса</i> – 2	сільськогосподарське знаряддя	<i>штучний</i> – 2	від <i>штука</i>
<i>коса</i> – 3	смуга суходолу	<i>топити</i> – 1	підтримувати вогонь
<i>коса</i> – 4	селезінка		
<i>коса</i> – 5	сухожилок	<i>топити</i> – 2	занурювати у воду.

Таким чином, особливістю слів-омонімів є те, що вони хоч і мають однакове звучання й написання в усіх чи в певних граматичних формах, все ж за своїм значенням внутрішньо не зв'язані. Лексичні омоніми бувають словами різних частин мови.

Лексична **омонімія** подібна до **багатозначності** слів (полісемії). Проте це два різні мовні явища, схожі тільки зовні, а їх внутрішня природа різна. На відміну від багатозначних слів, значення яких мають спільний елемент (сему) (наприклад, поєднання слова *голова* із словоформами *людини*, *правління*, *колони* тощо мають спільну сему 'те, що керує, перебуває попереду'), значення омонімів не мають між собою нічого спільного: *американка* – 1 (жителька Америки – людина), *американка* – 2 (сорт картоплі – рослина).

Відмінність між багатозначністю й омонімією слів можна зобразити схематично у вигляді ліній, що виходять з однієї точки і демонструють смислову залежність двох значень, та

паралельних ліній, що вказують на відсутність будь-яких семантичних зв'язків між словами у сучасній мові:

Ці два явища на практиці відрізнити не завжди легко. Є кілька способів їх розмежування:

1. **Добір синонімів, антонімів** до кожного омоніма або до різних значень багатозначного слова. Наприклад, до прикметника *свіжий* у словосполученнях *свіжа / сорочка, риба, пам'ять* можна дібрати синоніми *незіпсована, неушкоджена*. Отже, цей прикметник – полісемант.

У реченнях *Козак бродить* і *Вино бродить* до дієслів-присудків синоніми різні – відповідно *блукає, сновитає; шумує, піниться*.

Якщо взяти до уваги прикметник *моторний* у словосполученнях *моторний човен* і *моторний хлопець*, то у першому випадку антонім дібрати неможливо через термінологічність значення, у другому – один із можливих антонімів – *повільний*. Значить це омоніми (*моторний* – 1 і *моторний* – 2) і т.д.

2. **Творення похідних слів**. Омоніми мають переважно різні вивідні слова, наприклад: споріднені слова до іменника *клас* – *класовий, класний*, але *кімната* – *класна*, а *розшированість* – *класова*. Значить, це слова – омоніми *клас* – 1 і *клас* – 2; прикметник *кавовий* можна вжити з іменником *дерево, насіння, напій*, а він є спорідненим до *кава*. Отже, названий іменник – багатозначне слово, що має три значення. Проте у діалектній мові є слово *кава*, що відповідає літературному *галка* (птаха). А в дитячому мовленні *кава* – вовк, хо. Це вже вияв омонімії. Таким чином, маємо омонімічну групу *кава* – 1, *кава* – 2, *кава* – 3, у якій перше слово ще й багатозначне.

3. Переклад слів-омонімів на інші мови та їх зіставлення. Наприклад, в українській мові *кома* – 1 (розділовий знак), *кома* – 2 (хворобливий стан організму). Перший омонім перекладається російською мовою як *запятая*. Такі приклади уточнюють уявлення про омонімію.

4. Спостереження над лексичною сполучуваністю слів-омонімів. Значення омонімів легко розпізнається у контексті. У реченні *Не всяк високих досяга кар'єр, хто рветься прямо з місця у кар'єр* маємо співзвучні (омонімічні) форми різних іменників *кар'єра* (посада) і *кар'єр* (біг коня).

5. З'ясування етимологічних даних про слова-омоніми. З кількох омонімів, позначених звуковим комплексом *дід*, найдавнішим є слово, значення якого відноситься ще до спільнослов'янського періоду і є назвою особи за свояцтвом, *дід* – 2 (назва танцю) і *дід* – 3 (сніп соломи), очевидно, з'явилися у мові пізніше.

Головним критерієм розрізнення омонімії і багатозначності є зміст кожного конкретного слова, наявність чи відсутність семантичного зв'язку між співвідносними словами.

За ступенем збігу форм лексичні омоніми звичайно поділяють на 2 групи:

Перша – **повні** (абсолютні) – це завжди слова однієї частини мови, що тотожні за звуковим складом у всіх граматичних формах. Так, іменники *балка* – 1 (яр) і *балка* – 2 (колода, брус) мають однаковий рід, тип відмінювання; повними омонімами є дієслова *точити* – 1 (гризти), *точити* – 2 (цідити), *точити* – 3 (гострити), прикметники *однотонний* – 1 (одноманітний), *однотонний* – 2 (вагою в одну тонну).

Друга група – **неповні** (часткові) омоніми – це слова, що збігаються в частині граматичних форм: наприклад, різні форми Р.в. одн. в іменників *початок* – 1 (плід кукурудзи), *початок* – 2 (антонім до *кінець*) (відповідно Р.в. – *початка* і *початку*); відсутність родових форм у субстантивованого прикметника *минуле* і їх наявність у прикметника *минуле*; різні особові форми дієслів (при спільності початкової форми) *вити* – 1 (по-вовчому) і *вити* – 2 (гніздо) у 3-й особі однини буде відповідно *вис* і *в'є*. До

неповних омонімів відносять співзвучні слова, що належать до різних частин мови, типу *край* – іменник, *край* – прийменник, *край* – дієслово наказового способу.

Різновидами неповних омонімів є **омофони**, **омоформи**, **омографи**.

Омофони однаково звучать, але по-різному пишуться:

Вікторія – 1 (ім'я) *вікторія* – 2 (заст.*перемога*)

Таврія – 1 (регіон) “*Таврія*” – 2 (марка авто).

Омофонами можуть бути не лише слова, а й відрізки мовлення, типу *незграба* (про людину) і *не з граба* [а з дуба]. Отже, цей розряд неповних омонімів виявляється в усному мовленні. Певна частина омофон підтверджує особливості фонетичної системи української мови. Так, однакове звучання займенника *мене* і дієслова *мине*, іменників *клинок* і *кленок*, дієслів *лижи* і *лежи* базується на нечіткій вимові ненаголошених голосних у коренях цих слів.

Омоформи – слова, звучання яких збігається лише в окремих граматичних формах:

ніс – 1 (іменник) *ніс* – 2 (дієслово)

мати – 1 (іменник) *мати* – 2 (дієслово).

Як правило, омоформами стають різні частини мови. Зрідка вони виявляються і в межах одного лексикографічного класу слів. Наприклад, звучання слів *вити* (по-вовчому) і *вити* (гніздо) збігається лише у початковій формі.

Омографи однаково пишуться, а вимовляються по-різному. В українській мові вони найчастіше різняться наголосом:

те́пло – 1 *теплó* – 2

бра́ти – 1 *браті́* – 2

раді́й – 1 *радї́й* – 2.

Різне наголошування слів впливає на їх частиномовну приналежність.

У загальнономовних словниках (наприклад, у Словнику української мови) повні омоформи, омографи реєструються як окремі слова, а омофони та неповні граматичні омоформи, які спостерігаються в мовленні, не фіксуються. В українській мові є

спеціальні словники омонімів. Один із них – Словник омонімів української мови (К., 1996) І.Кульчицького, О.Демської та ін.

За походженням лексичні омоніми можна поділити на 2 класи: I – ті, що виникли в результаті розвитку мовної системи; II – ті, що виникли внаслідок засвоєння слів з інших мов. Отже, є кілька шляхів виникнення омонімів в українській мові.

1. Розвиток багатозначності. Так, в результаті розходження значень колишнього полісеманта маємо так звані семантичні омоніми *порох* – 1 (пил), *порох* – 2 (вибухова речовина); *пустувати* – 1 (бешкетувати), *пустувати* – 2 (бути незайнятим).

Із цим способом виникнення омонімів пов'язане явище переходу слів з однієї частини мови в іншу.

2. Історичні зміни у фонетичній системі мови. У результаті фонетичних змін кореня стали омонімами етимологічно різні слова *слати* < *стелити* і *слати* (корінь той, що в *посилати*).

3. Утворення нових слів за допомогою різних засобів словотворення від різних основ: два омонімічні прикметники *кормовий* утворилися від різних іменників – *корм* і *корма*; зменшувальні форми слів *лицо* і *лице* є омонімічними – *личко*.

4. Випадковий збіг звукового складу слів, утворених у різний час з омонімічних словотворчих елементів: *провідник* – 1 (людина), *провідник* – 2 (матеріал).

Названі шляхи виникнення омонімів склалися у результаті внутрішньомовних процесів (семантичних, словотворчих, фонетичних).

5. Засвоєння чужомовних слів, у яких звуковий склад подібний до звукового оформлення власнеукраїнських слів або до слів інших мов чи тієї ж мови, де вони не є омонімічними: *полька* (жінка) і *полька* (чеський танок); *помпа* (з франц. урочистість) і *помпа* (з італ. насос); *кулон* (із франц. прикраса і одиниця виміру електрики).

Зважаючи на це джерело виникнення омонімів, слід зупинитися на явищі міжмовної омонімії.

Міжмовні омоніми – це однакові звукові комплекси як у близькоспоріднених, так і віддалених за походженням мовах, що різняться значенням. Наприклад:

лат. *bis* – двічі укр. *bis* – диявол

болг. *булка* – наречена укр. *булка* – хлібний виріб.

Чимало близькозвучних слів є в російській та українській мовах, наприклад:

рос. *рожа* – згрубіле до *лице*

укр. *рожа* - квітка

рос. *пыльный* – укритий пилом

укр. *пыльний* – уважний.

Цей вид омонімів фіксується у спеціальному словнику – Словник російсько-українських міжмовних омонімів М.П.Кочергана (К, 1997), який сприяє більш ефективному засвоєнню української мови. Крім цього, вивчення і фіксація міжмовної омонімії є важливими для перекладознавства, для практики викладання іноземних мов.

Омонімія в нашій мові розвивається. Деякі мовознавці несправедливо вважають її небажаним явищем, яке нібито не сприяє взаєморозумінню. У зв'язку з цим Л.А.Булаховський зазначав: “Боротьба з омонімією і в масовій, і в літературній мові ніколи не досягає абсолютних результатів: залишається значна кількість омонімів, що не стоять серйозно на заваді точному розумінню, будучи супроводжувані іншими мовними ознаками, здатними забезпечити ясність висловлюваної думки, насамперед і взагалі – виразним контекстом”. Інша справа, що у мові є тенденція до усунення надмірної омонімії. Наприклад, від *ліки* утворюється *лікувати*, а не *лічити*, бо останнє означає рахувати, від *ріка* утворюємо *річковий*, а не *річний*, бо друге слово утворене від *рік*. У таких випадках може виникати непорозуміння.

Більшість омонімічної лексики є нейтральною, та все ж цей розряд слів відіграє певну стилістичну роль як засіб створення гри слів, дотепів, каламбурів в усному мовленні, у народній творчості, дитячій літературі, надаючи іронічного або гумористичного забарвлення:

- *Хлопче, що робиш?*
- **Їм.**
- *Усе їм, а собі?* (Н.тв.).

Гуківська меблева фабрика освоїла новий вид меблів – електричні стільці (З журн.).

*Ну й охочий брат мій Ігор
До усяких жвавих ігор.
Де яка у світі гра є
Залюбки у неї грає.* (З журн.).

Завдяки протиріччям форми і змісту омонімія в усіх її видах приваблює художників слова. Використовуючи омоніми, автори досягають музичності фрази, образного висловлення думок і почуттів, стилістичної витонченості й стислості текстів (наприклад, у жанрі двовіршів, названих тавторимами – див. останній приклад).

*Біднесенький мій ліс, хіба уже пора?
А може, ти ще в осені побудеш?
Завернеш птиць сріблястого пера,
Одягнеш листя і звірят побудиш?* (Л.К.).

Все квапимось із “ніколи” в “ніко́ли” (Л.К.).

*Найгірше, ставши на найвищій грані,
Вчувати знов мелодії вже грані* (Б.Кравцов).

Знання цього розряду лексики української мови допомагає уникати порушень лексичних норм.

Пароніми

Ще одна із семантичних груп української лексики, слова якої подібні за звучанням, - **пароніми**. Це деякі іменники, прикметники, дієслова, прислівники (*олива // олія // оліфа, комунікативний // комунікаційний, баламутити // каламутити, ефектно // ефективно, руський // російський // русинський*) та ін.

Пароніми (гр. *para* – біля, коло; *oputa* – ім'я) – споріднені та неспоріднені слова, досить близькі за звуковим складом і вимовою, але різні за значенням. Наприклад:

ступінь – величина, що характеризує розмір, інтенсивність чогось; посада, ранг, звання;

ступінь – добуток кількох однакових слів-множників.

Паронімія (звукова подібність слів) відома в мові давно, однак і досі існують розбіжності у поглядах на саме явище паронімії, групи паронімів. У вузькому розумінні в паронімічні групи включають тільки спільнокореневі слова, що мають певний змістовий зв'язок. Як правило, це слова однієї частини мови, які подібно до синонімів об'єднуються в ряди з різною кількістю слів. Основну групу складають пари слів, інколи буває більше: *віршований // віршовий, писемність // письменність // письменство, визначати // відзначати // зазначати // призначати* та ін. Такі пароніми називають ще **кореневими, словниковими**. Маючи структурну подібність, вони відрізняються префіксами (*обишукати // ошукати, витрати // втрати // затрати*), суфіксами (*звичаєвий // звичайний // звичний, корінний // кореневий*), закінченнями (*дружний // дружній, адрес // адреса*). Звукова відмінність між паронімами створюється за рахунок зміни, відсутності чи наявності голосних, приголосних у будь-якій частині слова: *група // трупа, мимохідь // мимохіть, веліти // воліти // волати, вовна // бавовна, талан // талант, камінь // кремінь, гарнітур // гарнітура*.

У широкому розумінні в паронімічні групи можуть входити слова далекі за походженням, будовою, значенням, але близькі за звуковим складом, типу *дріботіти // тріпотіти, досвідчений // освічений, верба // вербена, голосувати // галасувати, вода // біда*. Такі співзвучні слова майстри слова можуть свідомо зближувати, чим досягається художня виразність, дієвість текстів художньої літератури, публіцистики, усного публічного мовлення. Такі пароніми називають **контекстуальними, поетичними**.

*Ні долі, ні волі у мене нема,
Осталася тільки надія одна* (Л.У.).

*Шкода, Марино, перебулих літ!
Приснилися, проснулися і зникли* (М.Р.).

*Маріє, мріє, мрієчко моя,
Моя Марієчко тривожна.
Твоїм гірким як світ ім'ям
Мені звучить хвилина кожна* (М.Вінгр.).

Семантичні зв'язки між паронімами можуть бути синонімічні (*капля // крапля, блукати // блудити, лицар // рицар, повінь // повідь, привабливий // принадливий*), антонімічні (*радіти // ридати, густо // пусто, прогрес // регрес, ефектний // дефектний, адресат // адресант*), тематичні (*м'язи // в'язи, калій // кальцій, суниця // полуниця, апендикс // апендицит, нігті // кігті, нітрати // нітрити*), паронімія з певною семантичною близькістю (*проносити // приносити, керівний // керуючий // керований, криливо // кричуще*).

Саме такі пароніми вміщують у спеціальні словники. В українській мові – це Словник паронімів української мови Д.Г.Гринчишина та О.А.Сербенської (К., 1986).

Співзвучні слова, різні за предметною віднесеністю, можуть спеціально використовуватися в текстах. Так, стилістична фігура, побудована на комічному чи образному зближенні паронімів та взагалі співзвучних слів, словосполучень, називається **парономазією**. Вона відома в художній літературі, у народній творчості (примовки, приказки, скоромовки):

Він цей вокал підносив як бокал (Л.К.).

... працює солістом – солить овочі на овочевій базі (З журн.).

Пригоди Робінзона Кукурузо (З газ.).

Не тепер, то в четвер.

Як за поріг, так і за пиріг.

Ти йому про Тараса, а він тобі півтораєста.

Не всяка прикраса – окраса.

Прийшов Прокіп – кипів окріп, пішов Прокіп – кипить окріп. Як при Прокопі кипів окріп, так і без Прокопа кипить окріп (Н.тв.).

Елементами парономазії вважаються також однослівні утворення типу *гавторитет, першокляксник, плагіатор*, а також свідомі зближення слів з різними граматичними

характеристиками: *жертви – жертви, степ – серп – стерп, звідки – свідки*.

Пароніми використовуються у сучасній українській мові як засіб забезпечення музичності фрази, для гри слів. А це увиразнює думку, робить її більш дохідливою, впливовою:

*Плинь, моя пісне, як хвиля хибкая,
Линь, моя пісне, як чайка прудкая* (Л.У.).

*Ми виростили не в палатах,
Не у чертогах і кремлях.
Ми виростили у палатках,
В котрих фундаментом земля* (Б.Мельничук).

Звукова близькість паронімів призводить до помилкового вживання їх один замість одного, наприклад, замість *факт – фактор, пригода – нагода, годувальниця – годівниця, установа – установка*. (Таку годувальницю може виготовити й повісити біля вікна кожен школяр (З газ.); *Пальне – горюча тверда, рідка або газоподібна речовина, яку можливо й доцільно спалювати в спеціальних установках, щоб здобувати тепло* (Із словника).

Уміння розрізняти паронімічні слова і правильно вживати їх у мовленні – неодмінний складник культури мови.

Синоніми в українській мові

Одним із цікавих мовних явищ, яке безпосередньо пов'язане з багатством і різнобічністю словникового складу, є **синонімія** (від гр. *synonimon* – співназва). Її маємо тоді, коли на позначення одного й того ж поняття вживаються паралельні, різні слова, граматичні форми (з можливими відмінностями у стилістичній і граматичній характеристиках та в сполучуваності), хоч і близькі чи навіть тотожні за значенням: *світає, видніє, дніє, благословляється на світ; багато, незліченно, видимо-невидимо; мовознавство, лінгвістика; заробітна плата, зарплата; крізь, через*.

Явище синонімії виявляється на різних мовних рівнях. Так, можна спостерігати подібність морфем: *спати, спатуні,*

спатунечки; (на) синьому (-ім) небі; літ. *ходить, робить* – діал. *ходе, робе*; сполучень слів: *Дощ - Іде дощ - Дощить*; *тримати нейтралітет - моя хата скраю - про мене хай вовк траву їсть - наше діло півняче: проспівали, а там хоч трава не росте* – 'бути байдужим до чогось'; *мчати як стріла, мчати стрілою*; форм одних і тих же слів: *учитель, вчитель*; *мла, імла; читатиму, буду читати; стриманіший, більш стриманий*.

Отже, **синоніміка** – це сукупність синонімів певної мови або діалекту, окремого мовного рівня, мови письменника тощо.

Найповніше і найвиразніше виявляється синонімія в лексичі. Складна значеннева природа синонімії зумовлює різні лінгвістичні критерії визначення, класифікації синонімів.

Одна із класифікацій лексичних синонімів – це поділ їх на абсолютні, або повні, і неповні (їх у мові більшість).

Абсолютні синоніми – це переважно пари слів, які цілком тотожні щодо свого лексичного значення й емоційно-експресивного забарвлення (тобто нейтральні), а значить взаємозамінювані у контекстах: *процент – відсоток, передавати – транслювати, кількісний – квантитативний, вік – століття – сторіччя, база – основа – фундамент – підґрунтя*.

Вони з'являються у мові різними шляхами: 1) внаслідок взаємодії літературної мови і діалектів (*лелека – бусол – чорногуз*), 2) у результаті співіснування запозичених і власнеукраїнських слів (*азбука – алфавіт – абетка, градусник – термометр*), 3) як результат словотворення (*роковини – річниця, функціональний – функційний*).

У час появи абсолютні синоніми в основному не різняться змістом. Однак ця спільність недовготривала: слова набувають відмінностей у сфері використання (пор.: *фурункул – чиряк, півники – ірис*), одне з них стає менш активним у мові (наприклад, *учбовий, міліцейський* поступаються місцем словам *навчальний, міліційний*).

Вважають, що пари слів *лоб – чоло, губи – уста, голова – глава* теж були абсолютно однаковими, тотожними за значенням.

Абсолютним синонімам протиставляють повні або **квзасиноніми** (лат. *quasi* – майже, приблизно) – слова з близькими, але не тотожними лексичними значеннями, а значить вони не взаємозамінювані. Саме ця група синонімів парш за все

мається на увазі, коли мова йде про **лексичні синоніми**. Це слова, що визначають одне і те ж поняття, спільні за своїм основним значенням, але відрізняються значенневими відтінками або емоційно-експресивним забарвленням (чи тим і другим одночасно), сферою стилістичного використання чи можливостями поєднання з іншими словами.

Отже, синоніми мають дві основні ознаки: 1) спільність значення і 2) обов'язкове розрізнення чимось.

Українська мова, як і всі слов'янські, відзначається багатством лексичних синонімів. До окремих слів (наприклад, *говорити, хуртовина*), можна дібрати по півтора-два десятки синонімів.

За належністю до різних частин мови синонімів найбільше серед дієслів і прикметників, за ними йдуть прислівники, а потім іменники з абстрактним і оцінним значеннями та емоційно-експресивними елементами значення. Поодинокими є приклади числівникової (типу *півтора – сто п'ятдесят, дев'яносто – дев'ятдесят, кілька – декілька, немало – чимало*) та займенникової (*будь-який, всякий, абиякий, який завгодно; який, котрий*) синонімії. Серед неповнозначних частин мови можуть вступати у синонімічні відношення деякі прикметники (*біля, коло, край, при*), сполучники (*але, проте, однак; бо, оскільки, тому що, позаяк, понеже*), частки (*невже, хіба; наче, ніби, мов, як*), вигуки (*ей, гов, агов*).

Синоніми групуються у **синонімічні ряди** (гнізда, групи). Це об'єднання мінімально двох і більше слів з граничною близькістю значень. Починається синонімічний ряд стрижневим словом (основним, опорним), яке є найуживанішим серед інших членів ряду, семантично наймісткіше, звичайно нейтральне у стилістичному відношенні, таке, що найточніше і найповніше виражає значення усього ряду. Так, у ряду *високий, довготелесий, довгов'язий, чугуївська верста* (про людину високого зросту) усі слова синонімічні між собою, але семантичною домінантою є перше з них. У синонімічних словниках реєстрове слово – це і є домінанта (в українській мові найвідомішими є такі спеціальні словники: Короткий словник синонімів української мови П.М.Деркача, 1960 – досліджено 4280 рядів; Практичний словник синонімів української мови С.Караванського, 1993 – близько 15

тис. синон.рядів; Словник фразеологічних синонімів М.П.Коломійця і Є.С.Регушевського, 1988 – понад 300 синон.рядів; Російсько-український словник синонімів за ред. М.М.Пилинського, 1995; академічний Словник синонімів української мови у 2-х томах, 2000 – містить 9200 синон.рядів; Словник синонімів української мови Л.М.Полюги, 2001).

Іноді домінанту встановити важко. Значеннєві відтінки, зв'язки між членами синонімічного ряду досить різноманітні:

одні з них об'єднують слова з широким і вузьким обсягом поняття: *письменник, прозаїк, поет; філолог, мовознавець, літературознавець;*

у других синонімічних рядах об'єднуються стилістично нейтральні й стилістично марковані слова: *Батьківщина, Вітчизна, рідна земля; солдат, воїн, оборонець; синець, фінгал, гематома;*

у третіх – слова різних історичних епох: заст. *супліка, наймичка* – сучас. *скарга, хатня робітниця;*

у четвертих – слова літературні й діалектні: *гарний, файний, лепський; півень, когут, пітух;*

у п'ятих – власне українські слова й запозичення: *фон – тло, ексклюзивний – винятковий.*

Крім цього, у синонімічних рядах можуть об'єднуватися цілком нейтральні слова (*екзамен, іспит, випробування*), в інших – усі емоційно забарвлені (*іти, швендіати, тягтися, плентатися* і т.д.), ще в інших – слова протиставляються значенневими відтінками (*дорога, траса, автострада, автобан*).

Якщо синонімічний ряд має значну кількість слів, то після домінанти вони розташовуються у градаційному порядку – по спадній чи висхідній (від найбільш забарвленого до найменш – або навпаки).

У синонімічний ряд, як правило, об'єднуються слова однієї частини мови, значить, вони мають спільні граматичні ознаки, але можуть бути відхилення від цих закономірностей:

багато, чимало, сила, безліч, маса, тьма, сила-силенна, кури не клюють (один член ряду – фразеологізм);

сум, смуток, журба, жаль, печаль, горе (різні роди);

вага, ваги, вагівниця, терези (різні числа);

здрастуй, будь здоров, добрий день (різні мовні одиниці).

Синонімізуються як різнокореневі (в абсолютній більшості), так і однокореневі слова (*славний, преславний, славетний, славнозвісний; темрява, темнота, темінь*). Афікси надають синонімам значенневих відтінків, емоційних забарвлень.

В українській мові існують синоніми постійні (вільні, загальномовні), синонімічні зв'язки яких не залежать від жодного контексту: *старий, давній, стародавній, старовинний, старожитний, прадавній, одвічний, предковичний.*

Слова, що вступають у синонімічні стосунки лише у певному контексті, називаються контекстуальними синонімами. Вони часто вживаються у художній літературі, рідше – у публіцистиці:

тиша – повна, абсолютна, цілковита, мертва

хлопець – засмаглий, загорілий, бронзовий.

Як правило, контекстуальні синоніми мають яскраве емоційне забарвлення і стилістичну виразність. Вони можуть переходити у загальномовні синоніми: *говорити, балакати, молоти, плести*. В.В.Виноградов писав про них: “У системі літературного твору можуть бути створені широкі й навіть несподівані контексти для синонімічного зближення дуже далеких за значенням слів, особливо в експресивно-іронічному чи образному вживанні. Контекстуальний синонім часто має емоційне забарвлення, глибоку стилістичну виразність”.

У синонімічні ряди об'єднуються не просто слова, а їх мінімальні спільні значення. Лише тоді, коли слова однозначні, можна говорити, що вони повністю синонімізуються. Це стосується перш за все абсолютних синонімів, наприклад: *парус – вітрило, райдуга – веселка.*

Багатозначні слова вступають у синонімічні ряди кожним своїм значенням:

	проспект	<i>негомінкий, нешумний</i>
<i>тихий (-а, -е)</i>	крок	<i>беззвучний, нечутний</i>
	течія	<i>повільна, некваплива</i>
	життя	<i>спокійне, безтурботне.</i>

Докладна класифікація синонімів ґрунтується на тому, чим різняться між собою квазісиноніми. Умовно виділяють 3 основні групи.

1. Семантичні або ідеографічні (значеннєві, понятійні) синоніми різняться значеннєвими відтінками, широтою семантики: *дивувати, вражати, приголомшувати, потрясати; відомий, видатний, знаменитий; разом, вкупі, гуртом; дрібниця, малозна, малість.*

Помітної відмінності у стилістичному використанні між такими синонімами немає.

2. Стилістичні синоніми характеризуються закріпленістю за певним стилем і певним емоційним забарвленням: *обличчя, поет. лице, розм. морда, згруб. пика, писок; хвилюватися, тривожитися, непокоїтися, трепетати; повідомлення, оповіщення, донесення.* У синонімічних рядах цієї групи синонімів можуть об'єднуватися слова, що знаходяться в активному словнику, а інші обмежені професійним, діалектним вжитком: *земляк, співвітчизник, краянин; кухня, камбуз; публічно, прилюдно; майбутній, прийдешний, грядущий, потомний; фотокартка, фото, світлина* та ін.

Синоніми можуть різнитися можливостями поєднання з іншими словами: *чорний, вороний; відкрити, відчинити; вишуканий, витончений, добірний, елегантний* і т.д.

3. Семантико-стилістичні синоніми відрізняються як за значенням, так і за емоційно-експресивним забарвленням одночасно: *лихо, біда, нещастя, горе; безжалісний, безсердечний, жорстокий; охоче, радо, залюбки; пити, хлистати, жлуктити.*

Учені вважають, що основному словниковому фонду властива ідеографічна синонімія, а в загальному мовному запасі переважає синонімія стилістична, яка відображає багатство мовних стилів нашої мови.

Синоніміка охоплює не всі групи слів української мови. Перш за все вона властива загальноновживаній лексиці. Не бажана

вона для термінології, бо терміни точно визначають поняття, є нейтральними. Якщо у мовній практиці й виникають терміни-синоніми, то згодом вони або витісняють одне одного, або розширюють чи звужують значення (*аероплан – літак, гелікоптер – вертоліт, кавалерія – кіннота*).

Не характерні синоніми для назв конкретних предметів, але якщо такі найменування вживаються переносно, то синоніми з'являються: *очі, баньки; живіт, пузо, черево.*

Синоніміка – явище синхронічне. Склад синонімічних рядів є сталим для певного етапу мови, а в цілому – вони незамкнені, поповнюються новими словами, перегруповуються, наприклад, у давній українській мові слова *гіркий* і *бридкий* входили в один синонімічний ряд, а в сучасній мові кожне з них об'єднується у синонімічні групи з іншими словами.

З лексичною синонімікою безпосередньо пов'язані перифрази та евфемізми.

Перифраз – це описовий зворот мови або поетична фігура (троп), з допомогою якого передається зміст іншого слова чи виразу:

<i>місто козацької слави</i>	-	Запоріжжя
<i>колиска слов'янської писемності</i>	-	Болгарія
<i>сонячний камінь</i>	-	янтар (бурштин)
<i>пора жовтого листя</i>	-	осінь
<i>народні обранці</i>	-	депутати
<i>майстри веселого цеху</i>	-	гумористи
<i>зелений змії</i>	-	алкоголь та ін.

Часто ці образні назви є заміниками осіб: *Дочка Прометейя, співачка досвітніх огнів* – Л.Українка, *Великий Каменяр* – І.Франко, *українська Сафо* – Маруся Чурай, *батько вітчизняної історії* – Нестор-літописець. Такі й подібні загальноновживані описові звороти стали крилатими висловами. Однак найчастіше перифрази є наслідком індивідуально-авторського бачення світу, тобто в певних умовах вони виступають контекстуальними синонімами. Хоч існує також думка, що деякі загальноновживані (традиційні) перифрази втрачають зв'язок з конкретним ситуативним чи

контекстуальним вживанням і перетворюються у фразеологізми, типу *головою накласти* – загинути, *пустити червоного півня* – спалити, *сльзьми вмиватися* – плакати.

Наближаючись до розгорнутих метафор, метонімій, перифрастичні вислови завжди несуть в собі якусь оцінку, тому відіграють велику стилістичну роль, яка важлива перш за все для публіцистики, мови періодичної преси. Чимало їх – у художньому й науковому стилях. Взагалі перифрази активно вживаються в усіх функційних стилях української мови з метою надання урочистої піднесеності або зниженості, уникнення повторів.

В українській мові перифрази певного етапу її розвитку зібрані у Короткому словнику перифраз М.П.Коломійця і Є.С.Регушевського (К., 1985), який охоплює понад 700 таких мовних одиниць.

Своєрідними синонімами є також **евфемізми** – слова чи словосполучення, які не прямо, а приховано, ввічливо чи пом'якшено визначають якийсь предмет, явище, особу, аби уникнути небажаного слова:

старий	-	<i>літній чоловік</i>
брехати	-	<i>говорити неправду, вигадувати</i>
померти	-	<i>навіки спочити</i>
нечистий	-	<i>чорт.</i>

Причина появи евфемізмів – збереження таємниці (*летальний кінець* – смерть, *ліквідація, знешкодження* – убивство), бажання позбутися грубих, немилозвучних слів, виразів (*нерозумний, небагатий на розум* – дурний, *заслужений відпочинок* – пенсія, *комбінація з трьох пальців* – дуля, *міні-зачіска* – лисина), облагородження назв (*техпрацівниця* – прибиральниця, *доглядач будинку* – двірник, *оператор машинного доіння* – доярка).

Українська мова, як і інші мови, має свою самобутню і глибоко національну синонімічну систему, що склалася поступово у процесі розвитку і збагачення рідної мови. Виникнення синонімів пов'язують із процесом пізнання мовцями об'єктивної дійсності, із розкриттям і вивченням найрізноманітніших ознак і сторін предмета. А ці процеси є

вічними, безкінечними. Пізнаючи глибше предмет, людина вносить корективи у розуміння його властивостей. Як результат цього – поява нових слів-синонімів.

Джерела збагачення української синонімії такі:

- 1) розвиток багатозначності слова: так, слово *пильний* може входити у 2 ряди за умови характеристики людини (*уважний, спостережливий; ретельний старанний, дбайливий*) і ще в один – за умови характеристики неістот (потреба – *пекуча, доконечна, нагальна, настійлива*);
- 2) словотворення на основі власнеукраїнських коренів з допомогою різних словотвірних засобів: *хлюпання, хлюпотіння; помалу, помаленьку, помалесеньку, помалу-малу*;
- 3) запозичення та похідні утворення від чужомовних слів: *вада, ганж, хиба, недолік; підроблений, фальшивий, фальсифікований; веселитись, радіти, тріумфувати; аналіз, розбір*;
- 4) діалектна, професійна, просторічна мова: *багаття, вогнище, ватра; повар, кок; підбурювати, під'юджувати; сказати, лягнути; садиба, оселя, обійстя*.

Синоніми з'являються для задоволення потреб (стилістичних, естетичних) у різних стилях мови і мовлення.

Стилістичну роль синонімів глибоко розкрив М.Рильський: “Багатство синонімів - одна з питомих ознак багатства мови взагалі. Уміле користування синонімами, тобто вміння поставити саме те слово і саме на тому місці – невід'ємна прикмета хорошого стилю, докінецьна риса справжнього майстра. Синоніми – могутня зброя в руках письменника, оратора, лектора, вчителя, матері, що виховує своїх дітей, майстра, що показує учням, як працювати при верстаті, дипломата, що розмовляє з представниками держави і таке інше. Безнадійні педанти використовують їх, свідомі митці любовно їх плекають”.

Наявність багатой синоніміки дає можливість:

- 1) відшукати точне, доречне, образне слово для яскравої і виразної передачі думки, для відтінення нюансів при характеристиці образів, предметів, явищ. Розгляд рукописної спадщини майстрів слова показує, що вони багато працювали над

точним добором слів. У зв'язку з цим доречно назвати прийом ампліфікації, тобто нагнітання, нагромадження, нанизування синонімів із зростаючою експресивністю, аби дати переконливу характеристику предмету, образу (*Плаче, голосить і тужить до болю голос сумний* (Л.У.); *Рече та стогне Дніпр широкий. Сердитий вітер завива* (Т.Ш.);

2) уникнути повторів, чим підвищується естетична й стилістична виразність фрази.

Таким чином, синонімія якнайкраще репрезентує лексичне багатство мови і є невичерпним джерелом стилістики.

Антоніми в українській мові

Взаємозв'язок між словами у мові може виявлятися на ґрунті протилежності значень. Людське мислення схильне утворювати асоціації за схожістю і контрастом. Причому мовцеві значно легше підібрати слова протилежні за значенням, ніж близькі. Найбільш повне протиставлення слів розцінюється як лексична **антонімія**.

Антоніми (від гр. *anti* – проти, *опута* – ім'я) – це пари слів з протилежним значенням, що виражають несумісні поняття, але обов'язково співвідносні:

північ і *південь* називають протилежні напрями,
великий і *малий* називають протилежні розміри,
вийти і *зайти* називають протилежні напрямки руху
і т.д.

У визначенні антонімів тісно переплітаються філософські, логічні й лінгвістичні категорії. Лінгвістичне поняття антонімії пов'язане з логічним членуванням явищ дійсності на родові й видові поняття. В антонімічні пари входять слова, що позначають широке родове поняття. Так, поняття розміру передають пари *високий* ↔ *низький*, *широкий* ↔ *вузький*, *великий* ↔ *малий*, але відповідно – по вертикалі, по горизонталі та в загальному плані.

Антоніми перебувають на крайніх точках ряду і взаємно виключають одне одного: будь-яка річ не може бути одночасно *білою* і *чорною*, не можна одночасно *працювати* і *байдкувати*.

Відомо, що суперечності виявляються не тільки в протилежності, не всякі видові поняття можуть вступати у такі

відношення, отже, не всі слова можуть мати антоніми. В антонімічні зв'язки не вступають слова, які означають конкретні поняття: іменники з конкретним значенням (*чай*, *Київ*, *півень*, *книга*, *нафта*, *стіл*), деякі якісні й відносні прикметники (*волошковий*, *жовтогарячий*, *український*, *залізний*), числівники і більшість займенників (*п'ять*, *нуль*, *десятий*, *ми*, *він*), окремі дієслова (*читати*, *лагодити*).

Природною особливістю людського розуму є те, що поняття викликає у мовця парне слово. Парами у людській свідомості закладені абстрактні поняття. Кожне із слів цієї пари викликає уявлення про друге:

краса ↔ *потворність* *добре* ↔ *погано*
чесний ↔ *підлий* *дружити* ↔ *ворогувати*

Це діаметрально протилежні за значенням слова, між якими наявний повний контраст, на відміну від пар слів *добре*, *краще*; *білий*, *сірий*. Це не антоніми.

Групуючи слова в антонімічні пари, необхідно враховувати полісемічність слова. Протилежна за значенням пара добирається до кожного значення полісеманта:

повітря *тепле*
хліб *черствий*
свіжий (-а,-е) риба *морожена*
вигляд *стомлений*
букет *зів'ялий*
метафора *стерта*.

Трапляється, що не до всіх значень багатозначного слова можна дібрати антоніми. Так, із чотирьох значень слова *день* (1. Частина доби від світанку до смеркання. 2. Доба. 3. Число місяця. 4. Час, пора, період) антонім можна дібрати лише до першого з них – *ніч*.

Антонімія неоднаково властива різним частинам мови. Найбільш поширена антонімія прикметникова (*мілкий* ↔ *глибокий*, *розумний* ↔ *дурний*), іменникова (*молодість* ↔ *старість*, *любов* ↔ *ненависть*), менш поширена дієслівна (*світати* ↔ *смеркати*, *кричати* ↔ *мовчати*), прислівникова (*корисно* ↔ *шкідливо*, *твердо* ↔ *м'яко*), зрідка зустрічаються антоніми-займенники (*усі* ↔ *ніхто*, *усякий* ↔ *ніякий*), числівники

(багато ↔ мало), службові частини мови (до ↔ після, над ↔ під).

Як правило, антонімічна пара – слова однієї частини мови, а відхилення можливі тоді, коли одна частина мови вживається у значенні іншої: *ні собі ні людям, свій ↔ чужий, перший ↔ останній*. Може існувати антонімія між словами і фразеологізмами: *близько ↔ за тридев'ять земель, увечері ↔ серед білого дня*.

Антоніми поділяються за двома основними різновидами показників – семантичними і структурними.

За характером протиставлення значень слів (семантична класифікація) виділяють кілька класів:

I клас – градуальні антоніми, що позначають якісні протилежності і характеризуються різною мірою, інтенсивністю ознаки, а тому між ними можливі проміжні слова:

холодний ← (холоднуватий, теплий) → *гарячий*

майбутнє ← (сьогодення) → *минуле*

завжди ← (іноді) → *ніколи*

верх ← (середина) → *низ*

гігантський ← (малий, крихітний) → *мікроскопічний*.

Цей клас охоплює усі частини мови і складає ядро української антонімії. Протиставлення у таких парах позначає крайні точки або не сягає їх, а стосується перехідних стадій.

II клас – комплементарні антоніми. Це слова, протилежність яких ґрунтується на відношенні між поняттями, що взаємодоповнюють одне одного, але не характеризуються проміжними членами. В антонімічні відношення вступають суворо визначені пари слів:

присутній ↔ *відсутній*

цілий ↔ *розбитий*

живий ↔ *мертвий*

холостий ↔ *жонатий*

всередині ↔ *зовні*

чоловік ↔ *жінка*.

Оскільки антонімія – явище синхронічне, то у свідомості носіїв мови фіксуються характеристики людей, предметів відповідно до усталених суспільних норм. Такі антонімічні пари мають резерв додатковості.

III клас утворюють векторні антоніми, які позначають взаємне протилежне спрямування дій, ознак і властивостей:

додавати ↔ *віднімати*

нагрівати ↔ *охолоджувати*

хвалити ↔ *лаяти*

народний ↔ *антинародний*.

У цьому класі виділяють окремо антоніми, пов'язані відношенням конверсії (лат. обертання, зміна, перетворення). Антоніми-конверсиви – це опозиції слів, що називають відношення, в які входять дві взаємозалежні, суміжні сторони, пов'язані усталеними ситуаціями: так, ситуація **гра** передбачає обов'язкову єдність *виграш* ↔ *програш*; **екзамен** – *складати* ↔ *приймати* і т.д.

Окремий різновид антонімії становить енантіосемія – поєднання протилежних значень в одному слові:

позичати – брати і давати в борг,

прослухати – не пропустити і не почути сказаного.

З боку структури (структурна класифікація) розрізняють антоніми різнокореневі та однокореневі.

Основна група – різнокореневі слова (власнелексичні): *зустріч* ↔ *розлука*, *лівий* ↔ *правий*, *купляти* ↔ *продавати*.

Друга група – однокореневі антоніми (граматичні, афіксальні), в яких значення протиставлення вноситься найчастіше префіксами (українськими і запозиченими): *ініціативний* ↔ *безініціативний*, *раціональний* ↔ *ірраціональний*, *дія* ↔ *протидія*, *демократичний* ↔ *антидемократичний*, *помірний* ↔ *надмірний*. Особливо активні такі антоніми у дієсловах, тому що ця частина мови відзначається високою частотою префіксальних утворень (*вийти* ↔ *зайти*, *залітати* ↔ *відлітати*).

У цій групі слід окремо зауважити про антоніми, утворені за допомогою частки **не** – так звані “найпримітивніші” антоніми, що виражають значення відсутності ознаки:

залежний ↔ *незалежний*, *доречний* ↔ *недоречний*, *наголошений* ↔ *ненаголошений*. Відсутність ознаки необов'язково пов'язана з вираженням повної протилежності.

Врешті, правильно сказати:

близький ↔ *неблизький*

і близький ↔ *далекий*

поганий ↔ *непоганий*

і поганий ↔ *хороший*

малий ↔ *немалий*

і малий ↔ *великий*.

Однак, у парах з **не** – відсутня повна протилежність, є відтінок помірності, негострого контрасту; у парах різнокореневих наявна категоричність, гострий контраст.

Іноді в науковій літературі антоніми з **не** та з деякими іншими префіксами, які утворюють нове значення, поняття (*мало* ↔ *чимало*), називають антонімами-евфемізмами.

У лексичній системі мови виділяють також загальнономвні й контекстуальні антоніми.

Загальнономвні (постійні, узуальні) антоніми постійно взаємодіють між собою в одних і тих же умовах. Антонімічні стосунки між ними зрозумілі поза будь-якими контекстами. Саме вони фіксуються у спеціальних словниках (в українській мові – це Словник антонімів української мови Л.М.Полуги) і регулярно відтворюються в подібних умовах: *постійний* ↔ *тимчасовий*, *більше* ↔ *менше*, *альтруїзм* ↔ *егоїзм*, *аналіз* ↔ *синтез*, *архаїзм* ↔ *неологізм* та ін.

Нерідко слова набувають антонімічності лише тоді, коли вживаються у переносному значенні, тобто в певній ситуації, контексті. Це контекстуальні (індивідуально-авторські) антоніми: *прізвище* ↔ *псевдонім*, *правда* ↔ *легенда*, *чорний* ↔ *вогняний*, *світ* ↔ *антисвіт*.

*У душі моїй місця немає туманам,
У душі моїй – сонце червоне буя* (В.Сим.).

*Нащо мені магнолії, агави?
Я поцілую мальву у щоку* (Л.К.).

Мати в'яне – дочка червоніє (Н.тв.).

До контекстуальних протилежностей наближаються такі опозиційні зіставлення, як: *викладачі* ↔ *студенти*, *батько* ↔ *мати*, *хлопці* ↔ *дівчата*, *державний* ↔ *приватний*, *дідів* ↔ *бабин*, *цап* ↔ *коза* і под.

Лексичні антоніми широко використовуються як стилістичні засоби у різних жанрах літератури. Та найбагатше антонімія представлена в усній народній творчості (прислів'я, приказки, загадки, дотепи, жарти).

Прислів'я, приказки

Правда долає кривду.

Весна красна квітками, а осінь пирогами.

Хто хоче багато знати, той повинен мало спати.

Добрі діти доброго слова послухають, а лихі – й дрючка не бояться.

Скромних скрізь поважають, а хвальків зневажають.

Хоч у голові пусто, аби грошей густо.

Загадки

Білі квіти, що ввечері розквітають, а ранком в'януть;

Живе – лежить, помре – біжить.

Інколи приказки, примовки створюються на основі прихованої антонімії, яка має місце при іронічній характеристиці явищ дійсності: *Ладять, як собака з кішкою; Так любить, як вовк порося (собака палицю); Милості просимо на ваших харчах; Такий добрий, що в ложці води утопить; Швидкий, як черепаха; Красива, як свиня сива.* Такі вислови називають ще антифразами.

На основі антонімів у мові часто твориться така популярна стилістична фігура як антитеза – зіставлення з метою різко протиставити факти, явища, думки, характери, образи, щоб посилити враження описуваного, щоб наголосити на чомусь:

Людина родиться для щастя ... й розквітає людина в щасті, а не в журбі, в світлі, а не в темряві і незнайстві, в сім'ї, а не в розлуці, і ніколи не в неволі (О.Довж.).

*Уся ти, як море, - незнана та різна,
Сувора й ласкава, жорстока і мила.
Смієшся до мене чи дивишися грізно –
Люблю я, бо жити без тебе несила* (В.Коротич).

За допомогою антонімів створюється ще одна мовна фігура оксиморон – непряме протиставлення. Це сполучення контрастних за значенням слів, які суперечать одне одному, взаємовиключають, але в єдності дають нове поняття. У розмовно-побутовому, публіцистичному мовленні зустрічаються такі приклади: *страшенно веселий, ходяча смерть, старий Новий рік, початок кінця, поспішай повільно, червоне чорнило.*

Українська художня література має багаті традиції у використанні авторських оксиморонів: *наша, не своя земля* (Т.Ш.), *раби волі* (І.Ф.), *залізна ласка* (Д.Павл.), *дзвінка тиша* (І.Др.), *беззвучний спів* (Р.Братунь), *“Жорстоке милосердя”* (Ю.Мушк.), *“Прекрасні катастрофи”* (Ю.См.) та ін.

У газетно-публіцистичному стилі зустрічається ще один вияв стилістичного використання антонімів – вживання одного з них замість іншого: *бюро поганих послуг, клуб губителів природи, олімпійський неспокій* тощо.

Таким чином, антонімія належить до одного з найбагатших виражальних засобів мови. Використання антонімів у художніх творах дає можливість повніше розкрити всю складність чи суперечливість зображуваного явища, створити відповідну інтонацію, настрій твору, а в поезії – повністю вибудувати яскравий, самобутній образ, зробити його опорою цілого твору, як це бачимо у вірші М.Вороного “Sententia”:

І сміх і плач – з одного джерела.

Вони бринять в однім акорді

З глибин таємності Добра і Зла,

Де беруть їх душі горді.

І сміх і плач – се рідні два брати,

Коли від болю серце рветься.

Будь гордим же, не зраджуй серця ти,

Як плаче сміх, як плач сміється.

Таким чином, систематизація лексики за характером відношень між словами допомагає вільно користуватися багатством мови.

ЗМІСТ

Омоніми в українській мові

Пароніми

Синоніми в українській мові

Антоніми в українській мові